

НЕМИС АДАБИЁТИДА АБУЛҚОСИМ ФИРДАВСИЙ ҚИСМАТИНИНГ БАДИИЙ ТАЛҚИНЛАРИГА ДОИР

А. Акбаров

Аннотация

Мақола Шарқ поэзиясининг, хусусан, форс классик адабиётининг немис романтик адабиётига, Гёте ва Хайне ижодида самарали таъсирини ёритишга, буюк немис ижодкорларининг асарларида Абулқосим Фирдавсий тақдирининг турлича талқинлари таҳлилига бағишланган.

Аннотация

Статья посвящена различным трактовкам судьбы великого персидского поэта Абулкасыма Фирдоуси в произведениях Гёте и Гейне, а также влиянию Восточной поэзии в целом и персидской классической литературы – в частности, на немецкую романтическую литературу и творчество выдающихся немецких поэтов.

Annotation

The article is devoted to Eastern poetry, especially to German romantic literature of Persian classic literature, to open effective influence to Goethe and Hayne creative works as well as it shows different treats about destiny of Abulkasim Firdausi in great German creative works.

Таянч сўз ва иборалар: Шарқ адабиёти, ижод билан шуғулланмоқ, шоир, халқ орзу- умидлари, ҳақиқат тараннуми, ҳиммат, форс шеърляри, шоҳ, халқчиллик.

Ключевые слова и выражения: литература Востока, заниматься творчеством, поэт, известный, мечты и чаяния народа, воспевание правды, щедрость, персидская поэзия, шах, народность.

Keywords and expressions: Eastern literature, creative, poet, outstanding, dreams and expectations of people, Persian poem, King, fume of trust, nationality, generosity.

Тасаввуфий рух, илоҳий ишқ билан йўғрилган Шарқ поэзияси XVIII-XIX асрлардаёқ Европанинг буюк мутафаккир ва адибларининг, айниқса, Иммануэл Кант, Гегель сингари буюк немис файласуфлари, Йоханн Вольфганг Гёте (1749-1832), Хайнрих Хайне (1797-1856) сингари машҳур адиблар эътиборини тортган. Шарқ поэзиясининг юксаклигига ҳатто А.С. Пушкин ҳам ўзининг “Фозилхонга” номли шеърида: “Шарқ шеърляри кўёш каби тафтидир, у шимол музларини битта қўймай эритиб юборгусидир”, дея иқроор бўлади[1.201]. Ўзида, бир томондан, Шарқ донишмандлигини, иккинчи томондан, нафис сўз санъатининг илғор ютуқларини мужассам этган форс классик адабиёти, маданияти ва тарихи билан яқиндан танишиш Гёте ва Хайнеда Шарқ адабиётига кучли муҳаббат ва ундан ҳайратланиш ҳиссини уйғотган.

Таниқли адабиётшунос Ғайбулла Саломовнинг таъкидлашича, Гёте европалик сўз усталаридан фарқли равишда Шарқ шеърлятига алоҳида ҳурмат билан қараган, Фирдавсий, Саъдий, Низомий, Румий, Ҳофиз, Жомийнинг ижоди билан яқиндан таниш бўлган. У Ҳофизни устоз деб билган. Гёте ўзининг “Ғарбу Шарқ девони”ни Ҳофиз ғазалларидан руҳланиб, ундан илҳомланиб ва унга эргашиб яратган[2.126].

Ҳатто болалигидаёқ Гётеда “Шарқ олами”га нисбатан жўшқин муҳаббат уйғонган эди. Имкон туғилди дегунча у Шарқ тўғрисида маълумот олишга ҳаракат қиларди”[1.196]. Ана шу интилишларининг самараси

ўлароқ, у салмоқли асарлар ва гўзал маънодор шеърлар битди.

“Гёте Ғарб ва Шарқда маълум ва машҳур бўлган мутафаккир шоирларнинг сара асарларини мутолаа қилишдан ниҳоятда таъсирланган ва ҳайратга тушган”[3.5]. Жаҳон адабиётининг буюк классиги сифатида эътироф этилган Гётенинг: “Аслида биз ҳайратга тушадиган нарсаларни ўқишимиз зарур”[3], дейиши бежиз бўлмаган.

Айниқса, буюк немис шоири ўзининг Шарққа бўлган ҳурмати ва ишончини Фирдавсий, Саъдий, Ҳофиз, Хайём, Жомий, Навоийларга бўлган муҳаббатини фақат сермахсул ижодидагина эмас, балки кўпқиррали фаолиятида ҳам намоён эта олган. “Гёте Саъдий каби жаҳонгашта, Жомий каби пири муршид, Навоийдек давлат арбоби ва Ҳофизу Хайём каби дарвешона қалб эгаси бўлган”[3.5].

“Гёте жаҳон халқлари адабиётидан баҳраманд бўлмаганида эди, у “Фауст”дек мазмунан теран ва шаклан мукамал буюк асарини ярата олмаган бўларди”[3.25]. Шоирнинг бу даражада юксакликка кўтарилишида, шубҳасиз, унинг Шарққа бўлган меҳр-муҳаббати ва эътибори муҳим роль ўйнаган.

Гёте сингари Хайне ҳам ўзининг қатор мактуб ва шеърларида Саъдий номини кўп марта эҳтиром билан тилга олган. Бу ҳақдаги маълумотлар “Бир қиз куйлар” китобининг сўзбошида ҳам алоҳида таъкидланган[4].

А.Акбаров – ФарДУ, педагогика фанлари номзоди.

“Бўстон” ва “Гулистон” муаллифини “эронийлар Гётеси”, деб атайдилар. У Ҳофизга катта баҳо бериб: “Эй Ҳофиз, ўзини сенга тенг кўриш етиб бўлмас ҳаёлдир. Ўзини сен қадар деб билиш гуноҳдан ўзга нарса эмас”, деб ёзди.

Яна мактубларининг бирида: “Эй Фирдавсий! Эй Низомий! Эй Саъдий! ... Олмониянинг ҳам буюк шоирлари кўп ... Лекин Низомийу Ҳофиз олдида улар ҳеч нарсага арзимайдилар ...” [4], деб эътироф этади.

Гётенинг “Ғарбу Шарқ девони” билан яхши таниш бўлган Ҳайне Ҳофиз ижодидан Ҳаммер Пургшталь таржимаси орқали баҳраманд бўлган ва форс классик шоирлари асарларига жўшқин меҳр қўйган. Уларнинг шеърларини булбулнинг ёқимли навосига ўхшатган. Шоир ана шу наволар таъсирида ажойиб шеърлар ёзган.

Ҳайне “Шарқ шоирлари” шеърида (1826) Саъдийнинг номини, Шероз “бўстонлари ва булбуллари”ни мадҳ этади. Унинг айниқса Абулқосим Фирдавсийга бўлган ихлоси жуда юксак бўлган: “Шоҳнома”нинг романтик руҳи уни ҳайратга солган. “Рустам ва Сухроб” асари немис романтиклари ўртасида машҳур эди. Ҳайне 1848 йили “Шоир Фирдавсий” (“Der Dichter Firdusi”) шеърини ёзди.

Жаҳонга машҳур Абулқосим Фирдавсийнинг Европа китобхонлари қалбидан жой олганига ҳам икки юз йилдан ошди. Унинг “Шоҳнома” (“Шоҳлар ҳақида китоб”) асари халқнинг орзу-умидлари, унинг идеали ҳақидаги “шоҳ асар” сифатида тан олинди, шоирнинг номини ҳозиргача эъзозлаб келмоқда. Шунинг учун ҳам у фақат форсий тилда сўзлашувчилар орасидагина эмас, балки бутун Марказий Осиё, Яқин Шарқ ва бутун дунёда катта шуҳрат қозонди [6].

Буюк мутафаккир ва шоирнинг “Шоҳнома” асарига бағишлаб мусиқа асарлари, драма ва либреттолар ёзилди, кинофильм ва тасвирий санъат асарлари яратилди [6].

Афсонавий ва тарихий шахслар жасоратига бағишланган “Шоҳнома” деярли тўрт минг йиллик даврни ўз ичига олган. “Шоҳнома” охирида тасвирланган 500-700 йиллик тарихий воқеалар ғоятда аниқлик, изчиллик ва юксак маҳорат билан тасвирланган,

Бу асар устида ўттиз беш йил машаққатли меҳнат қилган Фирдавсий жуда кўп манбаларга таянган. Буни ўзи ҳам қайд этиб, «Араб ва паҳлавий тилларида жуда кўп асарлар ўқидим, жуда кўп машаққат чекдим», дейди. „Шоҳнома“ нинг сўзбошисида:

„Бунчалик кўп ҳужжатларни уйғунлик билан бирлаштириб, ҳамма бўлаклари бир-бирига мутаносиб асарни гениал талант эгаси Фирдавсий яратди“, деб таъкидланади [6]. Улуғ немис шоири Гёте ўзининг «Ғарбу Шарқ девони»га ёзган шарҳларида Фирдавсий Эроннинг афсонавий ва тарихий ўтмишини ёзгач, кейинги авлодларга умумий гап ва баъзи талқинлардан бошқа нарса қолмаганини қайд этади [4].

Шоир Эрон ва Ўрта Осиёнинг жуда катта афсонавий ва ҳақиқий тарихини битта дostonда қамраб олишни ўз олдига мақсад қилиб қўйганди. Фирдавсий бу ажойиб асарини битиб бўлган пайтда мамлакатдаги сиёсий вазият беқарор эди. Шоир умрининг энг қимматли даври, бутун истеъдодини бағишлаб ёзган бу асарини ёзиб тугатганидан сўнг уни муносиб ҳукмдорга тортиқ қилиш учун йигирма йил кутди.

Поёнсиз чекиб ранж бисёр йил,
Бу ишни тугатган ҳамон шод дил,
Вале бахш этарга муносиб одам
Тополмай, дилимни босиб қайғу-ғам...
Йигирма зимистон, йигирма баҳор

Қидирдим бу ганжга лойиқтождор [6.8].

Нихоят, шоир ўз саройига олим ва адибларни тўплаётган ва ҳомийлик қилаётган Маҳмуд Ғазнавийга тортиқ қилишга қарор қилди: афсуски, шоир адашган экан.

Бу ҳақда Ҳайне Парижда ёзган шеърида Фирдавсий “Шоҳнома”ни шоҳ Маҳмуд амрига кўра ёзган, деб айтади:

Улкан шоҳнинг амри билан у
Куй бошлади мардлар ҳақида.
“Ҳар мисранга - бир тилло танга”-
Деб шоирга шоҳ берди ваъда [5.156].

Бироқ, аслида шоир «Шоҳнома»ни шоҳ амри билан эмас, балки ўз хоҳиш-иродаси билан ёзган эди.

Немисча вариантда шоир асарини бошлаганидан буён ўн етти баҳор келиб кетганлигига ишора қилинади:

Siebzehnmahl die Rose blühte,
Siebzehnmahl ist sie verwelket,
Und die Nachtigall besang sie
Und verstummte siebzehnmahl [7.233].

Русча таржимада эса (В.Левик таржимаси) негадир ўн олти баҳор деб айтилади:

Расцвело шестнадцать весен,
Отцвело шестнадцать весен.
Соловей прославил розу
И умолк шестнадцать раз [9.283].

Ўзбек тилига (Хайриддин Салоҳ таржимаси) ҳам ўн олти баҳор, деб ўгирилган:
Чирой очди ўн олти баҳор,

АДАБИЁТШУНОСЛИК

Кўздан қочди ўн олти баҳор.
Қизил гулнинг ишқида булбул
Қўшиқ айтди нақ ўн олти баҳор[5.157].

Ўн етти ва ўн олти рақамлари нимани англатади? В. Левик нима учун ўн еттини ўн олти, деб таржима қилган? Х. Салоҳнинг ўн олти рақамини ишлатгани табиий ҳол, чунки у В.Левикдан (рус тилидан) таржима қилган. Нега немис тилида ўн етти, русча таржимада эса ўн олти баҳор? Саволга жавоб топишга тўғри келади. Бизнинг фикримизча, Фирдавсий асарини бошлаганига ўн етти йил бўлди, у китобининг ярмини ёзди. Қолган ярмини ёзиш учун яна ўн етти йил керак, шунда ўттиз тўрт йил бўлади. Жами, у ёғи бу ёғи яна бир йил ўтса, ўттиз беш йил бўлади. “Шоҳнома” ёзилган муддат. Агар В.Левикда бу муддат ўттиз икки йил бўлса, унда ўн олти ҳам тўғри бўлади.

Ана энди Ҳайне “Шоҳнома”ни дунёга донғи кетган машҳур, сержило, гўзал, гулдор ва турли нақшлар акс этган эрон гиламига ўхшатади. Дарҳақиқат, гилам тўқиш ҳам асар ёзиш каби ўта машаққатли меҳнатни талаб қилади.

Кеча- кундуз банд бўлиб шоир
Учқур қанот хаёллар билан,
Қаҳрамонлик қўшиқларидан
Тўқиди бир нақшинкор гилам.
Тўқиди бир нақшинкор гилам,
Гилам ичра этди жам:
Форсistonнинг афсоналарин,
Қадим ҳоким тароналарин.
Ўз халқининг шарафи бўлган
Довқалб, жасур ботирларин.
Афсонавий гулларга тўлган
Афсунлару, сеҳрларини.
Ўлганлар ҳам қайта тирилди,
Нафас олди, куйлади, кулди!
Ғам Эроннинг кўк осмонидан
Ёруғ нурлар ёққандек бўлди[5.157] .

Асар етди ниҳоясига,
Уни шоҳга йўллади шоир.
Зўр қўшиқлар жамулжам бўлган
Қўлёзмада икки минг сатр[5.157].

Қўринадики, асарнинг ҳажми ҳам турлича кўрсатилади. Немис тилида “Zweimalhunderttausend Verse”[7.234].—икки юз минг мисра, рус тилида “Двести тысяч строк стихов”[9.284].— икки юз минг қатор шеърлар, ўзбек тилида эса “Қўлёзмада икки юз минг сатр”[5.158] деб таржима қилинган. Аслида эса, “Шоҳнома” олтмиш минг байтдан иборат, яъни бир юз йигирма минг мисра.

“Шоҳнома”даги буюк орзу-умидларни, олижаноблик, инсонпарварлик, севги ва

биродарликни мадҳ этган сатрлар Маҳмуд Ғазнавийнинг талончилик, босқинчилик сиёсатига зид эди. Шу боис шоҳ бу асарни қарам билан эмас, алам билан кутиб олди. Ривоятларга кўра, гўё Маҳмуд ваъда қилинган олтинлар ўрнига кумуш тангалар берган эмиш[6.9].

Ҳайненинг “Шоир Фирдавсий” шеърида Шарқда содир бўлган воқелик қуйидагича тасвирланади:

Шоҳ юборган қора элчилар
Фирдавсийни қидирар эди.
Ҳар бирида бир қопдан ақча,
Улар келиб шоир ёнига,
Топширишар шоҳ ҳадясини
Қилинган кўп меҳнат ҳақиға.
Шошилмасдан шоир оҳиста
Қоплар оғзин очар бемалол,
Олтин пуллар иштиёқда
Турган одам қолар бирдан лол:
Қаршисида рангсиз ва хира
Икки юз минг кумуш пул турар.
Буни кўрган заҳоти шоир
Заҳарханда бир кулги қилар.
Заҳарханда билан пулларни
Уч бўлакка бўлади роса.
Ва уларнинг икки бўлагин
Элчиларга этади туҳфа.
Иккисига тенг бўлиб бериб,
Қолган битта бўлагини ҳам
Ҳаммомчининг хизмати учун
Ҳадя этар худди ўша дам.
Қувғиндилиқ ҳассасин олиб,
Отланади йўлга дафъатан.
Ғазаб билан ковушин қоқиб
Тарк этади пойтахтни буткул[5.156].

Улуғ шоир бутун умрини сарфлаб ёзган шоҳ асарининг қадрига етмаган Маҳмуднинг пасткашлигига жавобан у берган пулларни уч бўлакка бўлиб, икки бўлагини хоннинг пулини олиб келган мулозимларга ва бир бўлагини эса ҳаммомчига тақсимлаб беради.

Шунинг ўзи ҳам Маҳмуд шаънига қаттиқ ҳақорат эди, аммо ўттиз беш йиллик меҳнати эвазига қаттиқ таҳқирланган шоир бунга қаноат қилмай, Маҳмуд ҳақида ўткир ҳажв ёзади. Унда шоҳни пасткашлик, ҳасислик, зоти пастликда айблайди ва уни тахтга нолойиқ эканлигини тасдиқламоқчи бўлади[6.9]:

Шоҳлардан бўлсайди у шоҳга падар,
Кийгизган бўларди менга тожи зар.
Агарда бўлсайди онаси хондан,
Тиллага кўмарди нақ сондан.
Улуғлар зотидан бўлмаган чун шоҳ,
Улуғлар номидан бўлур дил сиёҳ...
Жаннатнинг боғига кўчат қилсалар,
Кавсардан сув ичса чанқаган маҳал,

Сув эмас, берсалар шарбат асал,
 Етилгач, ҳосил беради ахир,
 Ва лекин меваси бўлади тахир...
 Зоти пастларга ҳеч умид боғлама,
 Қаро тун оқармас дилин доғлама.
 Жаҳонгирнинг номи бўлганида пок,
 Билимдонлар дили бўлмас эди чок.
 Ранжиган шоир ҳажв яратса агар,
 Янграр у қиёматга қадар [6.9,10].

Ривоятда Маҳмуд бу мисралар эгасини фил оёғи остига ташлаш ҳақида фармон берганлиги айтилади. Шу сабаб Фирдавсий ўзга юртларда яшириниб юришга мажбур бўлади.

Ҳайне А.Фирдавсийнинг Маҳмуд Ғазнавийдан қанчалик хафа бўлганлигини куйидаги мисраларда баён этади:

У қилмади ваъдага вафо,
 Ёлғон сўзлаш кўпларга удум,
 Майлига мен кечирар эдим
 Фақат кўрса ёлғонни раво.
 Ва лекин у этиб умидвор
 Мени мазах ва масхара қилди.
 Сокин туриб қалбимни тилди,
 Алдоқчилик қилди икки бор[5.159]

Бир кун шоҳ Маҳмуд Ҳиндистон жанг сафаридан қайтаётганида йўлда бир қалъа қаршилиқ кўрсатади. Маҳмуд шоҳ қалъа хонига мактуб юбориб, қалъани тинчлик йўли билан топширишга чақиради. Вазирага юзланиб, нима бўлишини сўрайди. Вазир буюк шоирнинг куйидаги байтини ўқийди:

Бўлмаса раъйимизга лойиқ бир жавоб,
 Мену гурзи, майдону Афросиёб[6.10]!

Маҳмуд вазирнинг ёддан ўқиган мисралари муаллифи кимлигини сўрайди. Унинг муаллифи Фирдавсий эканлигини билгач, унга ноҳақлик қилганини эслайди ва ваъда қилган маблағни юборади [6].

Ҳайне шеърида эса, шоҳ Маҳмуд Ҳиндистон сафаридан сўнг бўлиб ўтган базмдан кейин, яхши кайфият билан фаввора ёнида ёнбошлаб ётганида оҳиста эшитилган кўшикнинг сўзлари кимга тегишли эканини сўрайди[5].

Тус шаҳрининг бир дарвозасидан Маҳмуд юборган карвон совға билан кириб келган пайтда, иккинчи дарвозадан шоирнинг тобутини олиб чиқадилар. Муҳтожлик ва дарбадарликда яшашга мажбур бўлган, ёши 80 дан ошиб, дарди оғирлашган, кекса ва ҳорғин шоир ўз ватанига қайтиб, 1025 йили Тусда вафот этади. Бироқ, мутаассиб руҳонийлар унинг жасадини мусулмонлар мазорига қўйишга йўл бермайдилар. Фирдавсийнинг жасади отасидан қолган боғнинг бир чеккасига қўмилади.

Ҳайне шеърида шоҳ Маҳмуд Фирдавсийга нималар жўнатганлиги батафсил ва қизиқарли баён этилган. Маҳмуд шоир Ансорийга юзта йўрға эшак ва элликта туя (ўзбек тилидаги таржимада беш юзта туя) олишни ва уларга энг қимматбаҳо, кўзни ўйнатувчи турли мато, денгиз қаҳрабоси, дуру ложувард, нақшли идишлар, зирҳида гуллари олтин, зарҳал чиннилар, фил суякли муштук ҳамда асо, йўлбарс териси, жом, майкоса, эроний гилам, жимжима барқут, қимматбаҳо газлама, яна нозу неъматлар, турли ичимликлар, сомса, тузлов ва ҳар хил ширинликлар, умуман олинганда нарх-навоси катта бир вилоят даромадига тенг тўхфалар юборилган.

Шунча нарсани қабул қилиб, жойлаштиришни уддалай олармиди, шоир? Фирдавсийдек инсонга шунча нарса керакмиди? Кекса ва камтарин шоирга бу нарсалар керак эмас эди, унга ортиқча ташвиш бўларди.

Барибир султон Маҳмуднинг улуғ шоир Фирдавсийга нега олтин эмас, кумуш тангалар юборгани бизни қизиқтиради. Ҳар хил мулоҳазаларга борамиз ва бир манбадаги жавоб тўғридек туюлади. Фирдавсий «Шоҳнома» асарини тугатиб, ўша давр тартиб-қоидаларига кўра султон Маҳмудга тақдим этади. Маҳмуд бу улкан асар учун шоирни тақдирлаши ва ҳурматини жойига қўйиши керак эди. Аммо у бундай қилмади. Фирдавсий ўз халқи ва куйчиси сифатида Эрон юрти ва Эрон халқини мадҳ этади ва бунда эронликлар тарихи, ижобий фазилатларини ёритишда уларга туронликларни қарши қўяди. Туркийнасаб ҳукмдор сифатида Маҳмуд бунга қабул қила олмаслиги табиий эди, қайси ҳукмдор ўз халқига қарши руҳда ёзилган асарни тақдирлаган [8].

Жаҳон адабиётининг шоҳ асари бўлган «Шоҳнома» минг йиллардан бери дунё халқлари томонидан севиб ўқилмоқда. Бунинг сабаби унинг халқчиллиги ва халқ орзу-умидларини тараннум этганлигидир.

Бу ҳақда Лейпциг университетининг фахрий профессори, олмоншунос олим М. Умархўжаев шундай деб ёзади: «Фирдавсий «Шоҳнома»си, Данте «Илоҳий комедия»си, Навоий «Ҳамса»си асрлар қаърида қолиб кетмай бизга етиб келган, бизни ҳануз ҳайрат ва ҳаяжонга солиши нимадан? Улардаги умуминсоний ғояларми? Баркамол ва мукаммал санъаткорликми? Ҳа, буларнинг ҳаммаси, ҳаммасининг бир бутунлиги ва яна бир хислат- ҳақиқат тараннуми»[1.93]. Ҳа, «Шоҳнома»нинг умрбоқийлиги ундаги

АДАБИЁТШУНОСЛИК

халқчиллик ва ҳақиқатнинг гўзал тараннум этилишидир.

Қўп олий қасрлар бўлурлар хароб,
Уруб қор-у ёмғир, шамол, офтоб.
Вале шаърдан бу бинойи жаҳон,
Уни дарз этолмас шамол-у бўрон.
Сухан тухмин экдим чекиб меҳнатим,
Мен ўлмам, асрлар яшайдур

отим[6.6]!

Шоҳнома тадқиқотчиларидан бири— профессор Е.Э. Бертельс кўрсатганидек, «X-XI аср бошларидаги поэзия қанчалик порлоқ бўлмасин, у гениал шоир Фирдавсийнинг “Шоҳнома” достони олдида хиралашиб қолади”[6]. Мазкур фикр «Шоҳнома»нинг асл ва мукаммал асар эканлигини тасдиқлайди.

Хуллас, Шарқ поэзияси XVIII-XIX асрлар немис романтик адабиётининг ривожланишига кучли ижобий таъсир кўрсатди. Немис адабиётининг Гёте, Ҳайне сингари машҳур адиблари форс классик адабиётининг Фирдавсий, Саъдий, Жомий, Навоий-Фоний каби ёрқин сиймоларининг бадиий-эстетик идеаллари ва ғояларини изчил ривожлантирдилар. Ўз асарларида Абулқосим Фирдавсийнинг “Шоҳнома” асарининг яратилиш тарихи ва ижодкорнинг аянчли қисмати ўзига хос тарзда талқин этдилар. Бу билан Ер юзида эзгулик, гўзаллик ва ҳақиқатнинг қарор топиши муқаррар эканлигини алоҳида тараннум этдилар.

Адабиётлар:

1. Умархўжаев М. Уйғоқ сатрлар. -Т.: Akademnashr, 2013.
2. Саломов Ф. Таржима назариясига кириш. -Т.: Ўқитувчи, 1978.
3. Гёте И.В. -Т.: Янги аср авлоди, 2011.
4. Ҳайнрих Ҳайне. Бир қиз куйлар. -Т.: Ўзбекистон, 2012.
5. Генрих Гейне. Лирика. -Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1973.
6. Фирдавсий А. Шоҳнома. -Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975.
7. Heinrich Heine. In fünf Bänden. Erster Band. Gedichte. Aufbau- Verlag Berlin und Weimar, 1970.
8. Қорахонийлар ва Ғазнавийлар давлатининг пайдо бўлиши. https://referat.arxiv.uz/index.php?do=files&op=download&fileid=61727&news_page=2.
9. Генрих Гейне. Стихи. Перевод с немецкого. -М.: Госиздат художественной литературы, 1954.

(Тақризчи: Ҳ.Жўраев – филология фанлари доктори)